

XI асрда Хоразмшоҳлар давлати дунёнинг энг бой давлати эди. Бугунги Эрон, Покистон, Афғонистон ва Ўрта Осиёнинг каттагина ҳудуди бу давлат чегаралари ичида қолиб кетарди. Буюк давлатнинг буюк ташвишлари бўлишини Муҳаммад Хоразмшоҳ биларди...

Буюк Ипак йўли Хоразмшоҳлар хазинасига жуда катта даромад келтирадиган манба бўлган. Хитой, Хиндистон, Олд Осиё, Рус ерлари ҳатто Ғарбий Европадан савдогарлар савдо-сотик марказига айланиб улгурган Марв, Бухоро ва Самаркандга кўплаб ташриф буюрарди. Самарканд ярим миллиондан ортиқ аҳолига эга йирик шаҳарга (ўша замонларда Париж ва Лондон аҳолиси нари борса 30-40 мингга зўрға етган) айланиб улгурган, бозорида дунёнинг турли бурчакларидан келтирилган маҳсулотлар кўп эди. Шунингдек, у Ислом дунёсида илм-фан ва маданият маркази сифатида шухрат қозонган эди. Иқтисодий жиҳатдан ҳам жуда бақувват бу юртнинг кетма-кет муваффақиятли юришлар натижасида сарҳадлари анча кенгайиб, деярли бутун Европа ҳудудига тенг келар эди. Салб юришлари даврида Франция, Германия, Англия каби ўлкаларнинг умумий кўшини 50 минг кишидан иборат бир пайтда Хоразмшоҳ ихтиёрида жуда яхши қуролланган 500 минг зирхли кўшин шай турарди.

Бир куни шохга ноҳуш хабар келади. Эътиборсиз кўринган бу хабар ҳукмдорни ўйлантириб қўйди. Шарқда 3000 км узоқликда янги бир қуч пайдо бўлганди. Бу қуч насл-насабининг тайини йўқ, қодирларда яшовчи қўчманчи мўғуллар қироллиги эди. Бу ярим ёввойи қабилаларни 1206 йили ўзини «хонлар хони» деб эълон қилган Чингизхон (Темучин) бирлаштирган эди. У кўшини билан Шимолий Хитойнинг бой вилоят ва шаҳарларини забт этиб улгурган эди. Қорахитойлар Қушлук бошчилигида Чингизхонга қарши исён қўтарганда Хоразмшоҳ қорахитойларни яширинча дастаклаш билан мўғуллар

давлатини парчалаб ташламокчи бўлади. Чингизхон 20 минг кишилик кўшин жўнатиб каттиккўллик билан исёни бостиради. Корахитойлар исёни бостирилгач, Хоразмшоҳ жиддий ташвишга тушади.

Ўша кезлари Муҳаммад Хоразмшоҳнинг онаси Турконхотун ўз атрофига кангли-кипчок зодагонларидан ҳукмдорга қарши фитна гуруҳи тўплаб, тахтни эгалламокчи бўлади. Сарой ахли орасида ҳукмдорнинг обрўси кун сайин тушиб борар эди. Савдогарлар қиёфасида Ўрта Осиёга келиб кетаётган мўғул жосуслари қалъа, дарё кечувлари ва вилоят ҳокимлари ўртасидаги муносабатларни яхшилаб ўрганиб чиқадилар. Хоразм лашкари сони ва жойлашган ерлари ҳақидаги аниқ ва қимматли маълумотлардан кейин Чингизхон узок ўйлаб, Ўрта Осиё юришига тайёрланиш учун фармон беради. 100 мингдан сал кўпроқ кўшини бўлган Чингизхон нима сабабдан бундай нозик қарорга борган эди? Буни қуйидаги сабабларда қўриш мумкин:

1. Хоразмшоҳлар давлатида марказий ҳокимият билан вилоят ҳокимлари ўртасида бирлик йўқ эди (кўп вилоят ҳокимлари Турконхотуннинг қабиладошлари бўлган).
2. Саркардалар ичида ўзига қарши гуруҳ вакиллари борлигидан шубҳаланган Хоразм ҳукмдори кўшинни бир неча қисмга бўлиб, мамлакатнинг турли томонларига ҳар хил баҳоналар билан жўнатиб юборган эди.
3. Чингизхон тарихда биринчи бўлиб кўшинни ўнлик, юзлик, минглик ва ўн минглик қисмларга бўлиб чиққан эди.

Бу усул жанг мобайнида аниқ бир қисмни қийинчиликсиз бошқариш имконини яратди. Чингизхон фақат қайси бўлинмани жангнинг қайси қисмига бориши кераклигини, қайси қисм ёлгондан чекиниши, ёки қайси қисм душман кўшинига орқадан зарба бериши лозим эканини бир оғиз гап билан тушунтира оларди. Ҳар бир мўғул жангчиси жанговор тартибда ўз ўрнини аниқ билган. Деярли 100 фоиз суворийлардан ташкил топган кўшин жангга ўз ўнлиги билан бирга қирган. Агар ҳарбий қисмдагилар чекиниб, бир қисм аскарлар асирга тушса, қочиб қолганларнинг барчаси биродарини жанг майдонида ташлаб қочгани учун қатл этиларди. Шу сабабдан мўғул кўшинида деярли чекиниш бўлмаган.

4. Шимолий Хитойни қўлга қиритган Чингизхон кўшинини Хитойнинг илғор техник қуруллари - манжаник, нафтандоз ва замбараклар билан қайта жиҳозлаган эди. Унинг кўшинига Хоразмшоҳлар давлатининг қалъа деворлари тўсик бўлолмасди.
5. Қўпинча Чингизхон лашкарни икки қарбдор қисмга бўларди. Бири жанг қилаётганда иккинчиси қордик чиқарар, кейин эса ўрин алмашилиш орқали душманга ҳам олиш, қучларни қайта ташкиллашга фурсат берил-мас эди.
6. Чингизхон ўз кўшинининг тезқорлигига қаттиқ ишонар эди. Душман мўғул лашкарини олти кундан кейин етиб қелишини қутаркан, уларни икки-уч кунда қаршиларида қўргач жиддий қаросимага тушиб қоларди.

1218 йили Чингизхон Урганчга кўп қисмдорда қимматбаҳо қоллар орқилан 500 қуя ҳамда 450 қусулмон савдоқардан иборат қуда қатта савдо қарвони ва элчиларини жўнатади. Қарвон Урганчга етиб қормай қегара шаҳри Ўтрор ҳокими Инолчик томонидан қалон-қарож қилинади. Урушга ҳар томонлама тайёргарлик қўрган мўғуллар ҳукмдориға Ўрта Осиёнинг бой ва обод вилоятларига бостириб қириши учун бир қарвона етишмаётган

эди холос. У кимматбахо моллар ортилган карвонни сокчиларсиз, золим ва очкўз хокими билан танилган Ўтрор оркали жўнатилишини олдиндан режалаштирган эди.

Чингизхон Муҳаммад Хоразмшоҳ хузурига Ибн Кафрж Бугрони элчи сифатида юбориб Хоразм маъмурларидан хисобланган Ўтрор ноибининг хатти-харакатидан норозилигини, Инолчикни туттириб, унинг ихтиёрига жўнатишини талаб қилади. Кабул қилиб бўлмас бу талабларни эшиттан Муҳаммад Хоразмшоҳ элчини ўлдиришни, у билан бирга келган икки мулозимининг сокол-мўйловини кириб, шармандаларча қайтариб юборишни буюради. Шу билан элчилик алоқалари узилиб, уруш бошланади.

Шаркий Туркистон ва Ёттисувда пайдо бўлган уруш тахликасига қарши чора-тадбирлар қўриш учун дархол тайёрланиш зарур эди. Хоразм давлатида камал қуроллари ва уларни ишлатишни яхши биладиган мохир сарбозлар кўп эди. Уруш узок муддатга чўзилгудек бўлса ҳам мудофаачилар учун етарли даражада озик-овкат ва ем-хашак мавжуд эди. Аскарларнинг умумий сони жихатдан шубҳасиз Хоразмшоҳ бирмунча устунрок ҳам эди. Афсуски, подшоҳ билан саркардалар ўртасида мавжуд ихтилофлар аввал бошданок бундай устунликдан фойдаланишга имкон бермади. Харбий кенгашда улар ўртасидаги ихтилоф яққол намоён бўлди. Кенгашда душманга зарба беришнинг ягона режасини яқдиллик билан белгилаб олиш ўрнига фикрлар бўлиниб кетди. Хива вакили саркарда Шаҳобиддин Хивакий бор қўшинни Сирдарё бўйига тўплаб, мўғулларни қарши олиш, узок йўлдан толиқиб келаётган душманга ўзини ўнглаб олмасдан туриб, янги қуч билан тўсатдан зарба бериш ҳақида ягона тўғри фикрни баён қилади. Бирок Хоразмшоҳ бундай маслаҳатни қабул қилмайди. Чунки у ўзининг олий лашкарбошилари бўлган кипчок саркардаларига тамоман ишончсизлик билан қарар эди. Харбий кенгашда бўлажак урушда мудофаа тактикасини қўллашга қарор қилинди. Хоразмшоҳ мўғулларнинг асосий зарбаси Мовароуннахрнинг маркази - Зарафшон водийсига қаратилса керак деб ўйлаган эди. Шунинг учун ҳам Самарканд ва Бухоро шаҳарларини мустаҳкамлашга буйруқ берди. Самарканднинг ташки деворини қайта қуриш мақсадида шаҳар аҳолисидан ҳатто бир йил ичида уч марта хирож йигилди. Шунга қарамай Хоразмшоҳ мудофаага тайёр эмас эди.

1219 йилнинг кузида Чингизхон 200 минглик қўшин билан Хоразмшоҳга қарши юриш бошлади. Шаҳарлар мудофаасига бўлиб юборилган таркок лашкар тезкор ва шавқатсиз душман томонидан бирин-кетин кириб ташланади. Дастлабки зарба Ўтрорга берилади. Чингизхон қўшинни бир неча қисмга бўлиб, турли йўналишларда юриш бошлайди. Бир вақтнинг ўзида мўғул лашкари бир неча шаҳарни камал қилиб забт этади.

Аҳоли орасида «мўғулларни енгил имконсиз, яхшиси жангсиз таслим бўлсак, бизларга шавқат қилишади», деган ваҳимали гаплар тарқатила бошланди. Душманга жангсиз таслим бўлган Зеринук, Нур қалъалари ва Ўзган шаҳри талон-торож қилинади. Қаршилиқ қўрсатган бир неча шаҳар аҳолиси бутунлай кириб ташланади. Баъзи шаҳарларда эса қуролланган аҳоли қиличдан ўтказилиб, қолганлари қул қилиб сотилади. Шаҳарларнинг бирин-кетин таслим бўлгани ҳақидаги хабарлардан эсанқираб қолган Муҳаммад Хоразмшоҳ ваҳимага тушиб, ҳокимият жиловини қўлдан чиқариб юборади. Чингизхон мохир қўмондони Субутайга сара жангчилардан иборат 20 минг кишилиқ лашкари билан Муҳаммад Хоразмшоҳнинг қалласини олиб қелиш вазифасини юқлаганидан хабар топгач, ортига қарамай қочади. Бу «қувлашмачок» Хуросон, Эрон орқали давом этади. Охири Муҳаммад Хоразмшоҳ тахтдан воз кечиб, Каспий денгизи жанубидаги Ашура оролига қочиб боради. Шу оролда у рухий касалликдан вафот этади. Тахт вориси Жалолиддин Мангуберди, Хўжанд хокими Темурмалик, Урганч аҳолиси

орасида обрӯи баланд шайх Нажмиддин Кубролар мўғулларга карши мудофаани тиклашга канчалар уринмасинлар фурсат кўлдан бой берилган эди. Турконхотун ва кипчок лашкарбошилари тайёрлаётган навбатдаги фитнадан хабар топган Жалолиддин Урганчни ҳам тарк этиб, Хуросонга кетади. Мохир саркарда сифатида танилиб улгурган Жалолиддин Парвона даштида Шики Хутуху Нўъённи 45 минг кишилиқ аскар билан кириб ташлайди. Жангдан кейин ўлжа таксимлашда лашкарбошилар ўртасида келишмовчилик келиб чикиб, кўшин парчаланиб кетади. Фурсатдан фойдаланган Чингизхон Жалолиддин устига кўшин бошлаб келади. 1221 йилнинг 25 ноябрида Хинд дарёси бўйидаги жангда Жалолиддин Чингизхон кароргоҳига бостириб киради. Чингизхонни мукаррар ўлимдан ёрдамга етиб келган «кешик» деган сара кўшин куткариб қолади. Мағлубиятга учраган саркарда онасининг олдиндан қилган васиятига кўра рафикаси, онаси ва болаларини дарёга ташлашга амр этади. Ўзи эса 4 минг кишилиқ аскар билан Хинд дарёсининг нариги қирғоқига ўтиб олади (дарёнинг бу жойи ҳозирда «от сакраш» деб аталади). У Эрон ва Кавказда қучли давлат тузмокчи бўлади, лекин ҳар иккала жойдаги илк галабадан кейинок ўлжа таксимлаш масаласида келишмовчиликлар сабабли кўшин таркалиб кетаверган. Жалолиддин 1231 йили вафот этгунча мўғулларга карши курашини давом эттиради.

Мўғуллар истилоси оқибатида Мовароуннахр ва Хоразмнинг гавжум ва кўркам шаҳарлари харобазорга айланди. Самарқандни ичимлик суви билан таъминлаб турувчи ягона сув иншоот - Кўргошин новаси ва қалъа деворлари (кейинчалик Амир Темур томонидан тикланган), Марв воҳаси сугориш тармокларининг бош тўғони - машхур Султонбанд бузиб ташланди. Самарқандликлар 1750-1800 йил давомида ота-боболари яшаб келган ўз она шаҳарларини тарк этиб чикиб кетишди. Марв аҳолиси эса сувсизликдан куриб бораётган қишлоқларни ташлаб, ўзга ерларга бориб жойлашди. Воҳа қимсасиз даштга айланди. Урганч сувга бостирилиб, батамом вайрон этилди. Зироатчи аҳолининг кескин қамалиб кетиши оқибатида дехқончилик таназзулга юз тутди. Юз минглаб мохир хунарманд ва усталар Мўғулистонга ҳайдаб олиб кетилди. Осиёнинг ҳеч бир ўлкаси мўғул босқинини Жайхун ва Сайхун оралигидаги вилоятлар қаби даҳшатли даражада ҳис этмади. Чунки бу жангари кўчманчилар Мовароуннахрда юксак хунармандчилик, ички ва ташқи тижорат ҳамда сугорма зироатчилик билан қасб этилган асосли идора усулини биринчи марта кўрдилар. Талон-торож, зўрлашга бўлган қанқоқларини илк бор шу ерда қондирдилар.

Асрлар давомида Хитой ва Хиндистондан Улуг Туркистон орқали Қичик Осиё ва Европа томон қесиб ўтган машхур «Ипак йўли» мўғуллар босқини даврида бутунлай барҳам топди. Бу даврда илм ва маърифатга етказилган жароҳат ҳам оз бўлмади.

Бу босқинда Ўрта Осиё аҳолисининг 75 фоизи қиличдан ўтказилган эди. Биргина нотўғри берилган қарор сабабли Хоразмшоҳлар давлати барҳам топди. Урта Осиё таракқиёт борасида бир неча юз йилга ортга қайтди. Қизикарли бир факт: мўғуллар бутун тарих давомида бир марта - Чингизхон ҳукмронлиги даврида босқинчилик урушлари олиб боришган экан ҳолос.

Агар Хоразмшоҳлар салтанати мудофаани тўғри ташкиллаштирганда XIV асрнинг 70-йилларигача давом этган истило ҳам бўлмас эди. Рус халқи 1480 йилгача мўғулларга бош эгмаган, марказий Европанинг қок ўртасидаги Вена шаҳри (ҳозирги Австрия республикаси пойтахти) мўғул лашқари ҳужумидан даг-даг титрамаган бўларди. Шу биргина хато сабабли миллионлаб одамнинг ёстиғи куриб, йирик маданият марказлари вайрон қилинди.

Каримжон МАМАЖОНОВ